

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ДІТЕЙ ЗА АВТОРСТВОМ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Кравченко О.О.
(Україна, м. Умань)

Проблема створення шкільних підручників та науково-популярної літератури для освіти громадян та національної школи у різні історичні періоди вирішувалася по-різному. У другій половині ХІХ ст. це питання стояло досить гостро. Українська мова зазнавала постійних обмежень і заборон, тотальна русифікація спричинила до того, що процес навчання і його засоби були російськомовними. Українська школа була позбавлена жодних національних особливостей, адже мова була для учнів не рідною, підручники, методичне забезпечення були чужими і незрозумілими, не відповідали їх природним і розумовим потребам, та й сам процес навчання не враховував культурних здобутків та історичних традицій українського народу, тим самим не був спрямований на розвиток духовного й інтелектуального потенціалу української нації. Тому боротьба за українську школу та створення україномовних підручників для навчання грамоти із різних галузей знань, які б забезпечили національно спрямований зміст освіти, було однією із головних проблем сучасної національно свідомої громадськості.

Метою нашої статті є проаналізувати зміст підручників за авторством П. Куліша, висвітлити його роль в освітньому відродженні України в другій половині ХІХ ст.

Для П. Куліша вирішення цієї проблеми стало окремим напрямом його науково-педагогічної діяльності. Вчений добре розумів, що єдиний засіб національного самоусвідомлення та поширення грамотності серед населення – це рідномовна книга на національному ґрунті. Вона найефективніша в плані морально-етичному та розвитку розумових здібностей учня. Створення

підручників та книг українською мовою на національній основі стало провідним завданням просвітителя.

Гене́за підручникотворення у науково-педагогічній діяльності П. Куліша бере початок ще від його товаришування із членами Кирило-Мефодіївського товариства, котрі велику увагу приділяли справі народної освіти. У пункті 8-му „Правил” кирило-мефодіївців наголошувалося: „Товариство буде турбуватися заздальгідь про викорінення рабства і будь-яке приниження нижчих класів і про повсюдне розповсюдження грамотності” [3, 4]. П. Куліш у своїх споминах пізніше писав, що члени таємної організації мали за мету „проповідувати серед просвіщених панів українських визволення народу з кріпацтва дорогою просвіти” [10,8]. Теоретичне обґрунтування намірів видавання книг і підручників простежується у признаннях П. Куліша під час процесу Кирило-Мефодіївських братчиків 1847 р. на допиті в „ІІІ відділенні”, де на запитання жандармів „Какие книжки вы думали писать...?” він відверто виклав свою програму: „Мы намерены были написать краткие учебники на малороссийском языке по части священной и гражданской истории, географии, счетоводства и сельского хозяйства...”[4].

На практиці почав реалізовувати свої плани П. Куліш у 1846 р. Цього року вийшла друком його спеціальна історична праця „Повесть об украинском народе”, спочатку у періодичному журналі для дітей старшого віку „Звездочка” (1846, Спб.), а також окремим виданням під назвою „Повесть об украинском народе, написал для детей старшого возраста П. Кулеш”, де було подано історичний нарис історії України.

Метою його книги було дати невеличкий начерк рідної історії для початкового ознайомлення. Дати можливість сказати підростаючому поколінні, що „наші Південноруси, або Українці, мають свою історію, сповнену героїчними подвигами і захоплюючих пригод” [9, 2]. П. Куліш добре розумів, що кожен українець повинен знати історію своїх предків, їх героїчні подвиги і поразки, усвідомлювати роль свого народу в світовій історії. Народ, який не знає свого історичного минулого, на думку П. Куліша, не в змозі само

реалізуватися як нація. Тому вивчення історії (науки пізнання й самопізнання) повинне стати загальнообов'язковим і повинне розпочинатися ще з юнацького віку.

У тісних межах короткого начерку автор вдовольнився лише головними фактами, більш значними моментами минулого життя українського народу. Історичний матеріал у книзі був спрямований на виховання почуття патріотичності, сприяв національній самовизначеності, давав знання із історичної науки. У цій книзі П. Куліш апелював не до механічної пам'яті молодого покоління, а спонукав до роздумів, глибокого осмислення історії як основи формування суспільної свідомості [11, 11]. Матеріал книги автором був поділений на сім розділів, кожний із яких складає окрему цілісну частину по історії України. У кінці праці подано хронологічну таблицю. Аналізуючи книгу П. Куліша, ми виходили з того, що його праця не була підручником з історії України в сучасному розумінні. Адже, це був перший досвід написання підручного видання для дітей із дидактичним опрацюванням історичних знань із врахуванням вікових особливостей. Книга виконувала ряд дидактичних функцій: інформаційну, виховну і розвивальну. „Повість об украинском народе” П. Куліша отримала схвальні відгуки серед громадськості, що видно із численних відгуків та рецензій в журналах: „Современник”, „Руський архив”, „Отечественные записки” та ін.

Ідейний зміст книги П. Куліша та причетність до Кирило-Мефодіївського товариства були причиною того, що авторів в результаті процесу 1847 р. було інкриміновано сепаративні наміри і покарано засланням та заборонаю служити в міністерстві освіти внаслідок процесу 1847 р. [15, 1803]

Видання підручників для навчання грамоти П. Куліш продовжив після повернення із заслання у 50-х рр., коли внаслідок лібералізації суспільного життя стало можливим реалізовувати свої ідеї у справі підручниковотворення. В. Міяковський зазначив, що діяльність Петербурзької Громади в цей час, членом якої був П. Куліш, щодо видання книжок була продовженням намірів кирило-мефодіївців.

Відкривалися недільні школи – нетрадиційні народно-просвітницькі заклади з українською мовою навчання. Як чітко підкреслила дослідниця Н. Коляда, з перших років своєї роботи діячі недільних шкіл зустрічали не тільки опір державного чиновництва, але й іншу перешкоду – брак підручників рідною мовою. Вони добре розуміли, що „успішних результатів у справі народного просвітництва можна досягти шляхом запровадження його навчання українською мовою, перехід до якого можливий лише за наявності відповідної навчально-методичної літератури” [6, 24]. Тому одним із основних серед широкої палітри завдань громадівців було видання книг, підручників і навчально-методичної літератури рідною мовою для практичної роботи в українській школі та загальної просвіти простого населення. Усвідомлюючи важливість цієї справи і необхідність подальшої її інтенсивності, П. Куліш заснував у Петербурзі власну друкарню, яка сприяла поширенню українських книжок у 60-х роках, а „тим самим зробила велику заповогу національному розвитку того часу” [12, 94].

У 1857 р. вийшла друком „ГраMATка” П. Куліша – один із перших підручників для навчання грамоти українською мовою. Автор надавав особливого значення створенню цієї праці, яка мала виконувати „місію” просвіти українського населення. У листі 24 грудня 1856 р. до В. Тарнавського (батька) про нову книгу П. Куліш писав: „Отсе, гулящими днями написав я добру книжку: «ГраMATка для людей, которі бажають просвітить свій розум наукою»” [14, 107]. П. Куліш був упевнений, „ся книжка (ГраMATка – *О.К.*) явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити” [2, 71]. У своєму підручнику він вжив фонетичний правопис, відомий під назвою „кулішівка”, який найповніше на той час відбив фонетичні ознаки української мови.

У передмові автор вказав на значну кількість граMATок для навчання грамоти, однак наголосив, що всі вони написані чужою для українського народу мовою, тим самим не враховують його національних особливостей та

історичного досвіду. Враховуючи ці недоліки, П. Куліш створив підручник з метою ефективнішого навчання грамоти рідною мовою.

Ще видатний педагог К. Ушинський назвав рідну мову незвичайним і могутнім педагогом, що „не тільки навчає багато чого, а й навчає напрочуд легко, за якимсь недосяжно полегшеним методом” [17, 20]. Для П. Куліша українська мова – це перший і найголовніший педагогічний елемент національної освіти. Ця незаперечна істина пронизує увесь текст передмови „Граматики”.

Зміст „Граматики” чітко структурований: крім передмови, складається із дванадцяти розділів, які містять не лише методичний матеріал із засвоєння читання і письма, а й включає курс арифметики, матеріали усної народної творчості, релігійні твори, історичні відомості тощо. „ГраMATка” П. Куліша була вихідною моделлю інтегрованого підручника на національній основі для початкової школи.

П. Куліш усвідомлював, що структура особистості зумовлена ідейною спрямованістю – світоглядом, ідеалами й переконаннями, духовними потребами. Ілюструючи підручник прикладами із героїчного минулого українського народу, він дбав про розвиток у дітей почуттів власної гідності і незалежності, національної честі, відрази до будь-яких загарбників [1, 87].

Високо оцінив „ГраMATку” Т. Шевченко. У своєму щоденнику він записав: „Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову” [19, 132]. А. Лазаревський також зазначив про важливість цієї праці, враховуючи, що це був перший досвід україномовного підручника: „ГраMATка составлена очень и очень не дурно, и как первый опыт, заслуживает великое внимание...” [18, 96]. В. Міяковський через десятки років після видання праці П. Куліша писав: „Дійсно, залюбки він складав свою ГраMATку, вклав в неї душу щирого й гарячого патріота...” [12, 96].

Підручник мав успіх серед простого населення, про що видно з листа П. Куліша від 14 лютого 1858 р.: „Книжка дуже припала до душі людям. Бачу по граматці, до котрої чоловіки і баби квапляться, радіючи, що всяке слово так до душі промовляє” [5, 59], що зумовило П. Куліша до повторного видання „Граматки” (1861) у скороченому вигляді.

Зміст „Граматки” автором був дещо змінений – додано на кінці коротку історію України і виключено розділ „Арифметика”. Також кількість уроків у розділі „Склади” зменшив із дванадцяти до шести. У передмові автор писав: „Слава Богу, дождали ми доброї години, що скрізь по Вкраїні за письменство прийнялися. Тепер тільки про те вже треба дбати, щоб хлопчики і дівчатка ледачих книжечок у руки не брали, що то неповидну komponуються, і замість світу, туману в голову напускають. Найперше діло в отця-матері повинне бути, щоб дитину своєю рідною мовою до розуму доводити, щоб дитина, вчившись письменства, от своїх людей не одвікала і на добро своїй громаді до розуму доходила: тих-бо письменних мало добра буває, що чужоземцями через науку робляться, і до свого рідного люду слова промовити по-своєму не вміють” [8, 1].

Стосовно практичного успіху „Граматки”, як україномовного підручника, в журналі „Основа” А. Городянський наводить переконливі факти. В одній з полтавських шкіл, що нараховувала 157 учнів, 114 наполягали на навчанні українською мовою, а треба зазначити, що 23 зі 157 учнів були росіянами. Школу відвідав член Комітету Грамотності д. Кониський. Він попросив найкращу ученицю прочитати що-небудь. Дівчина гарно й швидко прочитала, але на прохання переказати прочитане відповіла, що не може, бо не вчила напам’ять. Тоді їй дали „Граматку” Куліша і попросили прочитати про те ж саме, вона прочитала й переказала. В інших школах ситуація була подібна. Діти знали напам’ять священне писання, але не могли сказати, як звали матір Ісуса Христа і хто такий Ісус; не розуміли значення слів: плодь, туча, агнець. Треба було перекласти ці слова українською мовою – і вони ставали зрозумілими [8, 10]. Така своєрідна апробація „Граматки” свідчить про високу

методичну кваліфікацію автора і адекватність підручника потребам та інтересам народу.

Отже, „ГраMATка” П. Куліша стала викликом часу, адже це був перший досвід створення підручника українською народною мовою. Характерними рисами „ГраMATки” були: національна спрямованість, відповідність принципам народності і природовідповідності, оригінальне методичне рішення, тематична різноманітність. Як влучно зауважив М. Веркалець, з появою „ГраMATки” пов’язана епоха освітнього відродження на Україні [1, 88]. Ідея П. Куліша писати книги і підручники для народу дала потужний поштовх у національному русі того часу, зокрема у практичній діяльності свідомої громадськості щодо освіти українського народу.

Одним із напрямів діяльності П. Куліша у справі підручникотворення була підготовка до видання так званих „метеликів” – науково-популярної літератури для народу. Ці маленькі брошури містили твори видатних українських письменників – Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, Л. Глібова, або мали тематичне спрямування, наприклад популярна фізична географія „Дещо про світ Божий”, або „Карта України” та інші. Так, за період 1860–1862 рр. вийшло 39 видань. Всі книги були надруковані фонетичним правописом „кулішівка”, що робило їх зрозумілими і рідними для народних мас. Видавалися в Петербурзькій друкарні П. Куліша, технічні справи виконував Д. Каменецький.

Створення науково-популярної літератури для народу, відомої під назвою „метелики”, П. Куліш ставив на „питання дня” в Петербурзькій Громаді, як важливого засобу в освіті українського населення. У листі до О. Кониського писав: „Главная забота этой громады – издание учебников для простонародья по предметам реального образования” [13]. П. Куліш добре розумів, що освіта народних мас рідною мовою сприятиме їх національному самоусвідомленню. Тому поширення грамоти серед простого населення можливо було лише розповсюдженням україномовних текстів із національною тематикою.

„Метелики” яскраво виконували цю функцію, а також здійснювали навчально-методичне забезпечення недільних шкіл.

За авторством П. Куліша вийшло понад 20 книг: історичні праці – „Хмельничина”, „Колії”; оригінальна серія „Листів з хутора”: „Лист I і II Про городи й села”, „Лист III Чого стоїть Шевченко, яко поет народній”, „Лист IV Про злодія у селі Гавківниці”, „Лист V Хто такий хуторянин”; оповідання гумористичного змісту – „Півпівника”, „Сіра кобила”, „Циган”; оповідання із усної народної творчості або створені на фольклорному матеріалі: „Бабуся с того світу”, „Очаківська біда”, „Орися”, „Гордовита пара”, „Дівоче серце”, „Січові гості Чуприна і Чортоус”, „Українские незабудки”; науково-критична книга – „Григорій Квітка і його повісті” та ін.

Кулішева методика освіти простого населення засобом дешевої науково-популярної літератури рідною мовою мала великий успіх у читаючих мас. Свідченням цього є великий попит на цю науково-популярну літературу. Вдалий підбір творів, рідна мова написання, різножанрова тематика, національна спрямованість, зручний формат – все це робило книги близькими і зрозумілими для людей різного віку і різного соціального стану: „быстрая распродажа «метеликов» в провинциальных захолустьях украинских всего лучше доказала воспитательное значение этих покамест еще немногих литературных произведений” [7, 2-3]. У такому контексті, зважаючи на зміст матеріалу і його спрямованість, він сприяв вихованню і розвитку освіченості українського населення, тим самим сприяв підвищенню його грамотності.

Ідея створення науково-популярної літератури і розповсюдження її серед українського населення, без перебільшення належала П. Кулішеві. Він, як педагог за покликанням, вбачав у них потужну навчально-виховну силу в освітньому відродженні української нації. Практична реалізація цієї ідеї ще й досі викликає подив: „А хто розпустив по Україні тих „метеликів”, що й досі літають по городах і селах та прості душі на все добре наставляють? А не хто ж як Куліш! «Метелик – се частина його душі літає над Україною. Комашня, що

кусала його, може уся подохла і ніхто про неї й не знає, – а Куліш живе й житиме поки світу й сонця!» [16, 22].

Започаткувавши видання рідномовних підручників та книг, як важливого засобу просвіти українського народу, П. Куліш реально впливав на освітній процес в Україні другої половини ХІХ ст. Його навчальні та науково-популярні видання виступали дійовим чинником у ході формування національної самосвідомості та піднесення культурного рівня народу.

Перелік літературних джерел:

1. Веркалець М.М. Освітньо-педагогічна спадщина (До 170-річчя з дня народження П. Куліша) // Радянська школа. – 1989. – № 8. – С. 86–88.
2. Дорошкевич О. Листи Куліша до Милорадовичевої // Куліш і Милорадовичева. – К., 1927. – С. 47–108.
3. Єфремов С. Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства // Світло. – 1913. – № 4. – С. 3–8.
4. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
5. Кирпач А. „Грамотка” П. Куліша – один із перших україномовних підручників ХІХ ст. // Початкова школа. – 1999. – № 4. – С. 58–59.
6. Коляда Н.М. Розвиток недільних шкіл в Україні: Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.: Навч. посіб., 2007. – 208 с.
7. Куліш П. Простонародность в украинской словесности // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1–10.
8. Куліш П. Грамотка. – Спб, 1861. – 68 с.
9. Куліш П. Повесть об украинском народе, написал для детей старшого возраста П. Кулеш. – 1846, Спб. – 112 с.
10. Куліш П. Хуторна поезія. – Львів, 1882. – 137 с.
11. Куліш Пантелеймон. Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / Упорядкув., передм., пер., прим. О. Шокало. – К.: Ред. журн. «Український світ», 2005. – 384 с.
12. Міяковський В. З просвітньої діяльності П.А. Куліша // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Т. 75. – Кн. 7-9. – С. 93–107.
13. Нова Україна. – Прага, 1923. – Кн. 11. – С. 155.
14. Письма П.А. Куліша (1855–1897). – К., 1899. – 130 с.
15. Романовський В. Куліш і його праці по історії України // Книгар. – 1919. – ч. 27. – С. 1801–1808.
16. Сліпченко-Мордовець. За крашанку-писанку П.О. Кулішеві. – Санкт-Петербург. – 1882. – С. 7–42.
17. Стельмахович М. Етнопедагогічні основи методики української мови // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 5–6. – С. 19–23.
18. Украинская литературная летопись // Черниговскія Губернскія Ведомости. – 1858. – № 13. – С. 102.
19. Шевченко Т.Г.. Щоденник // Тарас Шевченко. Зібрання творів у шести томах. – К.: Наук. думка, 2003. – т. 5. – С. 132.